

V současném období výstavby rozvinuté socialistické společnosti a organického spojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi zespolečenštění výrobních prostředků se stále výrazněji potvrzuje význam dělnické třídy jako hlavní síly tohoto procesu. Marxisticko-leninská sociologie vychází také při zkoumání změn v sociálně třídní struktuře, způsobu života, společenském vědomí apod. z historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy. Samotný empirický výzkum této třídy jako subjektu souběžné přeměny společnosti a vlastní sebepřeměny [Huláková 1978] se nezbytně dotýká otázek aktivity jejich příslušníků, prakticky prosazujících a kolektivně usměrňujících komplexní působení determinace a zprostředkování tohoto zákonitého vývoje. Takto koncipovaný výzkum musí zahrnovat též rozbor vědomí a psychologie dělnické třídy, v níž se projevuje dialektická jednota masového odrazu společných životních podmínek a společně sdílených vnitřních pohnutek jejich cílevědomého přetváření. Výrazy potřeb a zájmů, motivy a postoje, hodnotové orientace apod. jsou právě spoluustavujícím, byť dosud často opomíjeným znakem subjektivity v sociálním smyslu. Znalost motivace a sociálních zdrojů i důsledků jejího formování je rovněž předpokladem účinného ovlivňování činnosti příslušníků dělnické třídy, záměrného využívání jejich výsledků a plánovitého řízení celé socialistické společnosti.

Při zkoumání dělnické třídy musí být proto postiženy jak konkrétní projevy sociálně ekonomické podmíněnosti způsobu života jejich příslušníků, tak sociologicky významné projevy psychologického zprostředkování jejich aktivní účasti na jeho tvorbě. K hlavním problémovým okruhům rozpracování a zdůvodnění navrhovaného přístupu patří jednoznačné vymezení psychologie třídy jako společného předmětu a zároveň podoboru sociologie i sociální a individuální psychologie a předběžné stanovení základních psychologických aspektů, které by měly být v rámci sociologického výzkumu dělnické třídy zjišťovány. Tyto aspekty však nesmí být záležitostmi pouhého doplňujícího popisu, jak je tomu ve většině obdobných výzkumů. Jen budou-li zachyceny v dynamickém sepětí s určujícími příčinami či podmínkami jejich vzniku a trvalého působení, může být překonán ekonomický i psychologický redukcionismus, dosud přetrvávající v mnoha přístupech k této problematice.

Psychologický zorný úhel, doplňující zkoumání dělnické třídy, otevírá výhledově širší možnosti kritické konfrontace získaných poznatků s koncepcí i výsledky výzkumů dělníků ve vyspělých kapitalistických zemích, na úrovni sociologie značně ztěžovaný jejich metodologickou sporností. V našich podmínkách umožňuje prokázat další souvislosti mezi úrovní využívání nové techniky a technologie ve výrobě, změnami v charakteru práce, vztahem dělníka a stroje apod. Zdůrazňuje nakonec též kontrolní význam komunikačního pro-

cesu, prohlájecího již při samotném stanovení výzkumné úlohy, projekci uplatnění výzkumných nástrojů a terénní realizaci šetření, i výraznou podmíněnost výpovědi respondentů pracovním nebo rodinným prostředím, v němž jsou zjišťovány. Právě plná reflexe těchto vlivů je však také umožňuje správně sociologicky interpretovat jako konstitutivní pro utváření příznačných postojů příslušníků dělnické třídy.

K nejvýznamnějším sociálním zdrojům, organizovaně i spontánně podnětujícími konkrétní činnosti příslušníků dělnické třídy a spolurčujícími dílčí osobnostní rysy i celkový způsob života, patří jejich vlastní referenční skupiny, především výrobní kolektivy velkých závodů. K nejvýznamnějším důsledkům jejich působení patří utváření osobnosti dělníka s motivací a světovým názorem charakteristickým pro socialistický, typu uspořádání společnosti odpovídající typ osobnosti. Postupný všestranný a harmonický rozvoj osobnosti je současně zvláštní stránkou, předpokladem uskutečňování i obsahovým naplněním socialistického způsobu života, výsledkem, podmínkou, nástrojem i vlastním smyslem vývoje socialistické společnosti. Vzájemně je spjat jak s převratnými změnami ve společenském postavení příslušníků dělnické třídy, v obsahu jejich práce a účasti na řízení výroby i veřejné správě, tak s procesem sbližování ostatních skupin, tříd a vrstev této společnosti s její vedoucí třídou, se sociálně ekonomickou a sociálně psychologickou homogenizací a zároveň diferenciací, kolektivizací a individualizací rysů všech členů společnosti.

Dělnickou třídu nelze tedy sociologicky postihnout jen na základě statisticko-demografických nebo technicko-ekonomických ukazatelů. Kvantitativní předpoklady socialistického uspořádání společnosti samy o sobě ještě nevypovídají o dosažených i prognozovatelných kvalitativních změnách ve společenských vztazích. Rozbor aktuálního postavení dělnické třídy v sociální struktuře společnosti musí vycházet z dynamiky této struktury a z perspektivy překonání tohoto postavení a musí respektovat i jejich aktivizující odraz ve společenském vědomí. Pochopení psychologických proměnných jako spojujících článků mezi historickou kauzalitou a politickou finalitou přitom umožňuje zjišťovat otevřeně možnosti psychologické mobilizace a kolektivní kontroly sociálních, v současném období největších, dosud však nedostatečně využívaných rezerv zpětnovazebního urychlování tohoto vývoje.

Takový přístup, umožňující hlubší postižení prakticky i teoreticky závažné problematiky dělnické třídy, vyžaduje širší záběr, než bylo dosud běžné v empirickém výzkumu, a nemá dostatečný metodologický precedens. Politicko-organizační a ideologicko-kulturní, celospolečensky významné vyústění procesu přeměny třídy „o sobě“ v třídu „pro sebe“ bylo rozebíráno z mnoha závažných hledisek, nikoli však v bezprostředním záměrném spojení sociologie a sociální psychologie. Navrhovaný program tohoto rozšíření výzkumu dělnické třídy je zcela v intencích úvah klasiků marxismu-leninismu i stále rostoucího počtu současných vědců ze socialistických zemí, zaměřujících se na tyto otázky.

Psychologie dělnické třídy

Marxisticko-leninská sociální psychologie, zabývající se společnými znaky psychiky, zvláště osobnostními rysy a pohnutkami činnosti členů společnosti v jejich typickém, hromadném, a tedy též sociologicky významném výskytu, sociálně ekonomické determinovanosti i zákonitém historickém vývoji, zkoumá — ve svém světonázorovém vymezení a perspektivní orientaci na výzkum mas — jedince nikoli jen jako příslušníka jakékoli skupiny, ale především ve vztahu

k základním skupinám společnosti. Jejím hlavním předmětem, jímž se také zásadně odlišuje od nemarxistické sociální psychologie, se proto musí stále více stávat působení tříd na vlastní příslušníky a ostatní členy společnosti. Nezbytné podrobnější teoretické rozpracování a důslednější prosazení tohoto žádoucího zaměření v empirickém výzkumu těsně souvisí právě s rozбором psychologie tříd, zejména předního nositele spojení vědeckého světového názoru s každodenním vědomím — dělnické třídy.

Obdobně jako společenská psychologie je ve smyslu nejobecnějšího předmětu sociální psychologie jako oboru jen jednou z ustavujících součástí souhrnného společenského vědomí [Uledov 1973], představuje též psychologie třídy pouze složku vědomí třídy, běžné masové vědomí jejích příslušníků, které se vyznačuje bezprostředností odrazu životních podmínek a z ní vyplývající relativní, ve srovnání s ideologií zřejmou nesystematičností a konceptuální nezformovaností tohoto odrazu [Šaronov 1975]. Její masové rozšíření ji však činí nezbytným předpokladem společensko-politicky účinného zformování příslušné ideologie a opětné přeměny tohoto teoretického vědomí v okamžitou pohnutku praktické kolektivní akce.

Společnými životními podmínkami determinovaná kolektivní činnost je základem trvalého průniku společenské a individuální psychologie, dialekticky zprostředkovávaného psychologií hlavních tříd společnosti. Individuální vědomí a psychika jednotlivých příslušníků určité třídy se vždy utvářejí v objektivním i subjektivním vztahu k vědomí a psychologii této třídy jako nadindividuálnímu ideovému výrazu shodných znaků takových jedinců. Tato souvislost vyplývá z obecného vztahu třídy a jejích členů. „Jednotlivá individua tvoří třídu jen potud, pokud musí vést společný boj proti jiné třídě... Na druhé straně se třída zase osamostatňuje vzhledem k individuí, takže ta se už dostávají do životních podmínek, které jsou jim předurčeny, třída jim určuje jejich životní postavení a tím i jejich osobní vývoj, individua jsou podřizována třídě“ [Marx, Engels 1958: 67].

Rozhodující sociálně ekonomická determinace bytí a vědomí příslušníků třídy, zpětné působení vědomí na bytí prostřednictvím aktivního prosazování určitých poznatků a požadavků i vzájemné, ze sepětí jedinečného, zvláštního a obecného vyplývající podmiňování individuální, skupinové a celospolečenské psychologie byly poprvé postiženy v pracích klasiků marxismu-leninismu. S odkazy na popis psychologie konkrétních tříd v umělecké, realistické a typizující literatuře, proti představám o prosté homogenitě „ducha národa“ a před vznikem sociální psychologie jako samostatného vědního oboru zde bylo rozpracováno pojetí dialekticky rozporné jednoty třídně diferencovaného společenského vědomí. Třídy, které jsou subjekty dějin jako dějin třídních bojů, jsou též subjekty utváření společenského vědomí a psychologie. Tím se význam psychologie třídy nejvýrazněji liší od významu psychologie jiných skupin společnosti. Proces utváření samotné psychologie třídy probíhá souběžně s určujícím procesem utváření třídy jako prvku sociální struktury společnosti, jednoho z pólů sociálně ekonomických vztahů, které jsou podstatným, ustavujícím základem dané společensko-ekonomické formace.

Právě na příkladě psychologie dělnické třídy, kolektivního osvojení objektivního postavení a historické úlohy této třídy byl v marxismu-leninismu poprvé objasněn zákonitý výskyt hostility příslušníků jedné třídy k třídám antagonistickým. V polemice s negativním hodnocením vzniku proletářské psychologie nemarxistickými vědci bylo poukázáno na nové pozitivní rysy revolučního překonání tradičních hodnotových orientací a jeho význam pro sebeuvědomění

proletariátu a vznik organizovaného dělnického hnutí. K pozitivním znakům psychologie dělnické třídy, která se v socialistické revoluci a v obdobích budování socialismu rovněž sama proměňuje, patří též schopnost kolektivně vytvářet a prosazovat nové, dlouhodobým zájmům většiny členů společnosti odpovídající hodnoty.

Sociálně psychologická charakteristika dělnické třídy, jejíž aktivita je motivována odrazem protikladnosti společenského bytí v uvědomovaných zájmech jejích příslušníků [Engels 1950], se stala neodlučitelnou, později však i některými marxistickými vědci nedoceňovanou součástí výkladu její historické, objektivními i subjektivními podmínkami determinované úlohy. Rozbor postavení tohoto nositele světového pokroku a vedoucí síly ve stále rostoucím počtu zemí musí dnes nezbytně zahrnovat též sociálně a individuálně psychologické otázky interakce a motivace, včetně kognitivních a afektivních stránek činnosti dělníků. Jejich typické a hromadně se vyskytující, společensky závažné představy, názory a přesvědčení, aspirace i emoce mají aktivní funkci při odstraňování kapitalismu i výstavbě socialismu.

Utváření psychologie dělnické třídy podléhá jak obecným sociologickým zákonitostem, tak sociálně psychologickým zákonitostem působení a rozvoje meziosobních vztahů a individuálně psychologickým zákonitostem utváření osobnosti. Odvozenost fungování sociálně psychologických mechanismů od stupně vývoje určujících oblastí společenského života nijak nesnižuje jejich význam pro fungování mechanismů sociologických; „...revoluce nevzniká z každé revoluční situace, nýbrž jenom z takové, kdy se k ...objektivním změnám přidružuje změna subjektivní...“ [Lenin 1957: 212]. Subjektivní podmínky nejsou sice redukovatelné na podmínky výhradně psychologické, vždy jsou však psychologicky zprostředkovány. Příslušníky dělnické třídy společně sdílené emoce a jejich ideologická přeměna v cílově zaměřené motivy činnosti jsou přitom zároveň součástí objektivně existujících podmínek v celkové společenské situaci. Psychologie dělnické třídy se tedy vyznačuje dialektickou souvislostí jejího působení jako objektivní determinace možnosti kolektivních akcí jejích příslušníků a revolučních přeměn společnosti a jako subjektivního faktoru uskutečnění těchto přeměn.

Jako podmíněný i podmiňující článek zprostředkování mezi sociálně ekonomickým postavením dělnické třídy a dalšími složkami subjektivních podmínek realizace historické úlohy této třídy, zvláště ideologickou připraveností jejích příslušníků, je společná psychologie dělníků též záměrně ovlivnitelná. Rovněž tento proces probíhá v dialektice determinace a jejího cílevědomého využití. „Společenské vztahy mají svou vlastní logiku. Za určitých vzájemných vztahů budou lidé nezbytně cítit, myslet a jednat určitým způsobem, a ne jiným. Proti této logice by veřejně činný pracovník také marně bojoval: přirozený běh věcí [tj. ona logika společenských vztahů] by zmařil každé jeho úsilí. Vím-li však, v kterém směru se mění společenské vztahy v důsledku daných změn ve společensko-ekonomickém výrobním procesu, vím také, v kterém směru se mění sociální psychika, a mám možnost na ni působit. Působit na sociální psychiku znamená působit na dějinné události. V jistém smyslu tudíž mohu dělat dějiny a nemusím čekat, až se „udělají.“ [Plechanov 1960: 510].

Ze vzájemné podmíněnosti kauzality a finality, objektivního a subjektivního, spontánního a záměrného v procesu utváření a v sociálním působení třídního vědomí musí vycházet i vědecky podložené plánovitě ovlivňování stávající psychologie dělnické třídy. Na tom je založena i strategie a taktika politicko-organizačního a ideologického předvoje této třídy, komunistické strany,

kteřá je nositelem a zároveň vrcholným institucionálním výrazem realizace její historické úlohy. Vyrůstá z této třídy, ale přerůstá každodennost jejího vědomí a psychologie právě vnášením cílevědomosti do kolektivních akcí jejich příslušníků. Tím, že dělnické třídy poskytuje celkovou orientaci a koordinuje činnost všech členů společnosti v jejím i jejich zájmu, rozšiřuje své funkce přirozeně na politické, ekonomické a ideologické řízení celé společnosti, opět zprostředkovávané též sociálně psychologickým působením na vědomí a způsob života každého jedince.

Odlišnost psychologie dělnické třídy od psychologie ostatních tříd a vrstev socialistické společnosti vyplývá, stejně jako další sociální rozdíly mezi těmito skupinami, především z toho, že ani v současné době dosažená úroveň rozvoje výrobních sil nedostačuje ještě zcela k odstranění rozdílných vztahů k výrobním prostředkům. Zvláštnosti psychologie dělnické třídy jsou podmíněny její vedoucí úlohou, související i v oblasti tvorby společenského vědomí s tím, že tato třída je hlavním iniciátorem změn v celém životě společnosti. Vzhledem k jejímu systémovému charakteru nabývá každý psychologický rys, vstupující do psychologie třídy, ve vzájemném sepětí s dalšími rysy nových kvalit, třídní specifičnosti, trvalosti, případně dominantnosti. Psychologie dělnické třídy se od psychologie ostatních tříd a vrstev proto liší nikoli tím, že by se mezi jejich příslušníky analogické rysy a vlastnosti nevyskytovaly, ale tím, že se u nich masově nevyskytují právě ve specifické, příznačné kombinaci s dalšími.

Sociologicky příznačnou psychologii dělnické třídy nepřejímají přitom dosud všichni příslušníci a všechny dílčí podskupiny této třídy. Aktuálním úkolem výstavby socialismu je právě postupné vyrovnávání rozdílů v motivaci, postojích a hodnotových orientacích, vzniklých bezprostředně v důsledku rozdílného sociálně ekonomického a kulturně technického rozvoje jejich jednotlivých vnitrotřídních vrstev. Homogenizace psychologie příslušníků této třídy, umožňovaná jejich politickým a ideologickým sjednocováním na základě stírání relativních rozdílů v jejich životních podmínkách, urychluje potom naopak důslednou sociální homogenizaci této třídy.

Psychologie dělnické třídy jako vědní podobor umožňuje sociologii hlouběji postihnout zvláštnosti způsobu života příslušníků jednotlivých tříd a vrstev i dynamiku sociálně třídní struktury společnosti. Sociální psychologii poskytuje konkrétní východiska výkladu vzájemného sepětí společenské a individuální psychologie. Obecné psychologii stanoví metodologický rámec výzkumu daných typů osobnosti. Svojí návazností na pojetí psychologických jevů jako sociálně ekonomicky podmíněných stránek společenské skutečnosti se přitom současně marxisticko-leninská psychologie tříd zásadně odlišuje od veškerých nemarxistických pokusů zaměnit rozbor objektivně určeného postavení různých tříd pouhým rozbořem subjektivních, hromadných, ale často ne zcela adekvátních představ jejich příslušníků o tomto postavení.

Sama sociální psychologie nemůže při své dosud převládající, nezřídka nedostatečně sociální výzkumné orientaci, v níž světonázorové vymezení je v rozporu s tradičním oborovým omezením, souhrnně postihnout psychologii tříd. Tento předmět zkoumání naopak vyžaduje rozhodné rozšíření jejího současného zaměření a důsledné spojení se sociologií a dalšími společenskými vědami, vycházejícími z* historického materialismu. Teprve ve skutečně interdisciplinárním pojetí je třída velkou skupinou jak s určujícími sociálně ekonomickými znaky, tak s vědecky postihnutelnými znaky sociálně psychologickými. Psychologie dělnické třídy získává potom v takovém výzkumném programu definitorickou funkci podstatných, s jejím historickým posláním spjatých znaků,

gnoseologickou funkci odrazu životních podmínek i sociologickou funkci motivačního zdroje činnosti jejích příslušníků. Konkrétní poznatky o psychologii dělnické třídy u nás může však v konfrontaci s praktickou zkušeností a dosažitelnými sociologickými údaji přinést pouze na tento předmět zaměřené empirické šetření.

Výrobní kolektiv a osobnost dělníka

Jedinec je jako sociální kategorie především nositelem, nikoli hlavním tvůrcem převládajícího způsobu života a typických osobnostních rysů v dané společnosti a třídě. Podmíněnost jeho znaků sociálně třídní strukturou společnosti mu prvotně zprostředkovávají skupiny, jejichž je objektivně členem, druhotně však také skupiny, k nimž subjektivně zaujímá hodnotící postoje. Referenční skupinou ve smyslu zdroje ovlivňování motivace a činnosti může být přitom pro jedince jak jeho vlastní skupina, tak i skupina jiná, původně cizí. Tyto sociální objekty individuální orientace mu poskytují vzory skupinově nebo celospolečensky žádoucích činností, včetně příslušných norem a hodnot. Mohou působit jako komparativní, sloužící ke srovnávání projevů způsobu života, nebo normativní, přenášející přímo požadavky na jeho utváření. Přípravují jedince pro plnění úkolů, které před něj budou postaveny v budoucnosti, a umožňují mu pochopení komplementárních úloh dalších členů společnosti. Zvláštní případ takového působení představují referenční jedinci, personifikované vzory činnosti reprezentují určité skupiny, a hromadné sdělovací prostředky, zprostředkovávající příjemcům společenskou a třídní zkušenost nejčastěji ve dvoustupeňovém toku komunikace, v němž masový vliv koncepčních pracovníků těchto prostředků jako specifické referenční skupiny je posilován mezosociální diskusí v malých skupinách.

Referenční skupiny se ustavují podle daných rovin organizace společnosti a v rámci jejích institucí. Ve vztahu ke kolektivní, s tímto procesem vzájemně spjaté zkušenosti se v individuální zkušenosti organizují osobní zájmy a světónázorově podložené hodnoty jedince. S tím se dále vzájemně podmiňuje výběrová interakce a utváření osobnosti jako výrazu internalizace této interakce, souhrnu životních zkušeností představujících vnitřní podmínky, přes něž působí vliv vnějšího prostředí. Výsledkem tohoto procesu je nakonec nejen jedinečné osobnostní přizpůsobení prostředí, ale též schopnost překročení rámce prostředí [Kon 1971] původní vlastní skupiny, projevující se v určitém zaměření individuálního subjektu jednání a struktuře jeho dalších konkrétních aktivit [Norakidze 1969]. Působení referenčních skupin takto spojuje determinující sociálně ekonomické postavení s osobnostními rysy jedince. Zkoumání těchto skupin je proto předpokladem interpretace chování, konfrontující jej nejen s nejbližším okolím, ale též s celkovou sociálně třídní strukturou společnosti.

Menší skupiny, které přenášejí k jedinci přímé nebo nepřímé třídní určení a které jsou samy obvykle rovněž produkty tohoto určení [Filipcová, Filipec 1976], představují součást větších celků a jejich příslušníci jsou tak zároveň uvědomělými nebo neuvědomělými představiteli jedné nebo několika daných tříd či vrstev. V průběhu vývoje jedince, jeho psychického dozrávání, dochází právě k orientaci na širší sociální celky a místo dílčích skupin se referenční stává nejčastěji třída. Identifikace se zájmy určité třídy a internalizace jejích norem a hodnot, přejímání její ideologie za vlastní světový názor však nevyplyvá samočinně z třídní příslušnosti. Konkrétní obsah normativního působení referenčních skupin i jeho sociologické a sociálně i individuálně psychologické

důsledky se nejzásadněji liší v závislosti na antagonistickém a neantagonistickém charakteru mezitřídních vztahů v dané společnosti. Příslušník jedné z tříd se může zaměřit na referenční skupinu, která je součástí jiné třídy nebo součástí jeho třídy vlastní a z důvodů nedostatečné třídní uvědomělosti ovlivňuje jeho individuální psychologii ve směru protikladném jeho objektivním zájmům, vyvolává konflikty mezi ním a ostatními příslušníky třídy a v masovějším měřítku potom snižuje účinnost společenského působení této třídy. Na určitém stupni vyspělosti třídy a v důsledku zformování jejího politicko-organizačního předvoje však začíná převládat vliv referenčních skupin, prosazujících kolektivní cíle této třídy.

Nejvlastnější referenční skupinou příslušníků dělnické třídy, jejich společným sociálním prostředím a hlavní determinantou jejich způsobu života jsou pracovní a v užším smyslu zejména výrobní skupiny. Spolu s přirozeným zařazením v dalších malých skupinách spojuje členství v pracovní skupině dělníka s jeho třídou i společností. „Duševní schopnosti a vývoj velké většiny lidí se nutně vytvářejí v závislosti na jejich obvyklém zaměstnání“ [Marx 1954: 390]. Rozhodující význam pracovních skupin a především kolektivů pro utváření psychologie dělnické třídy vyplývá z toho, že společná vysoce organizovaná pracovní činnost patří k jejím základním, od ostatních skupin ji odlišujícím třídotvorným znakům. Kolektiv v normativním sociologickém smyslu přitom představuje současně zvláštní, vývojově vyšší typ malé, vzhledem k životu příslušníků dělnické třídy primární či semiformalizované primární skupiny. Vyznačuje se existencí společných cílů jeho členů vykonávajících společensky užitečnou práci a politickou činnost v ideové jednotě, na základě vzájemné pomoci a spolupráce i na základě obdobných hodnotových orientací [Kogan 1970]. Socialistické normy a meziosobní vztahy v něm posilují odpovědnost a ukázněnost, kritičnost i sebekritičnost, iniciativu, soutěživost a individuální i skupinovou kreativitu. V takových konkrétních projevech vztahů mezi členy kolektivu i obdobných vztahů mezi kolektivy dochází k realizaci hodnot socialistické společnosti [Hiebsch 1976]. Kolektiv se potom stává také základním, typu jejího uspořádání odpovídající jednotkou této společnosti.

Sociální struktura kolektivu je určena společenskými výrobními vztahy i cíli prosazovanými organizační činností příslušných institucí. Jeho sociálně psychologická struktura je určena jak výrobně ekonomickou, tak sociálně politickou funkcí, kterou v souvislosti se svým zařazením v rámci vyšší hospodářské jednotky plní. Kooperace v kolektivu předpokládá a zároveň vyvolává koordinaci, návaznost a vzájemnou stimulaci činností. Kolektiv má proto vždy ještě obecnější funkci organizační, regulační či normativně hodnotovou, informační a kontrolní [Jovčuk-Kogan 1972]. Kolektivem podněcované pracovní, politické a kulturní aktivity jednotlivých dělníků přitom spolupůsobí na jeho další, objektivními zákonitostmi celospolečenského vývoje podmíněný rozvoj, zpětně ovlivňující osobnostní rysy jeho členů. Spontánní působení i všestranné zájemné využívání sociálně psychologického vlivu kolektivu na příslušníky dělnické třídy a jejich prostřednictvím i na ostatní členy společnosti vyúsťuje nakonec v utváření celého socialistického způsobu života.

Intenzita působení kolektivu na vlastní členy zvyšuje jeho sociální stejnorodost a vnitřní soudržnost. Vědomí příslušnosti k takové skupině a míra spokojenosti s ní se vzájemně podmiňuje s produktivitou kolektivu, vyplývající jak z jeho struktury, hierarchie postavení a komunikačních kanálů i osobních vlastností členů, tak z jeho funkčního místa v dané organizaci, vztahů s jinými skupinami a povahy zadaného úkolu. Tyto faktory spoluurčují způsob vedení

a motivování členů kolektivu k efektivnímu plnění tohoto úkolu, emocionální vztahy mezi nimi, morálku, tradici a klima skupiny. Kolektiv zprostředkovává spojení osobní a společenské práce, individuální účast na celospolečenském řízení, prosazování vědeckotechnické i kulturní revoluce. K organizování a intenzifikaci těchto procesů dochází v důsledku zvyšování vzdělání a kvalifikace dělníků, včetně osvojení zásad vědeckého řízení, i v důsledku všeobecné racionalizace a optimalizace jejich práce. Svým působením umožňuje kolektiv též přenos celospolečensky působící stimulace, která jako psychologický aspekt sociologického významu vychází v socialistické společnosti — na rozdíl od manipulace vědomí za kapitalismu — z reálných potřeb a objektivních zájmů příslušníků dělnické třídy.

Pracovní a společensko-politické činnosti vyjadřují kvality osobnosti a charakterizují jedince nejen jako pracovníka, ale i jako občana socialistické společnosti. Dělníci se ve svých pracovně profesních i občanských funkcích přitom podílejí právě na těch formách činností, které mají vysoce ideový, intelektuální obsah a bezprostředně sociální, kolektivní charakter. Významná je rovněž jejich masová účast na činnostech věnovaných společnosti bez nároků na odměnu. Spolu s dalšími aktivitami ve volném čase, celospolečensky usměrňovanými v souladu s objektivními zájmy dělnické třídy, umožňují tyto změny v jejím způsobu života vyrovnávat dosavadní sociální nerovnost práce a omezující vliv některých výrobních činností na rozvoj osobnosti. Poskytují dělníkům rovnoměrné možnosti kulturního, duchovního růstu v pracovní i mimopracovní oblasti.

„Nové síly společnosti k tomu, aby působily jak náleží, potřebují jenom jedno: aby jim vládli noví lidé, a těmito novými lidmi jsou — dělníci.“ [Marx, Engels 1962: 4]. Zevšeobecnění objektivních podmínek práce, k němuž dochází v průběhu výstavby socialismu a v němž se nejvýrazněji prosazuje kolektivní povaha a sociální forma práce, umožňuje zároveň převratné uvolnění subjektivních sil pracujících, především opět dělníků. Propojení předmětně výrobních a lidsky individuálních stránek jejich aktivity je přitom podmíněno souběžným utvářením a prohlubováním třídně politického, světonázorového profilu jejich osobností. Hromadné změny na straně subjektu se současně stávají objektivně působící silou. „Růst významu subjektivních faktorů vývoje socialistické společnosti nespočívá v zmenšování významu objektivních zákonitostí, nýbrž naopak v jejich využívání a je tak sám objektivní zákonitostí“ [Hahn 1975: 44—5].

K nejvýznamnějším znakům socialistického typu osobnosti, jejichž výskyt je v současné době u dělníků zjišťován, patří kladné postoje k socialistickému vlastnictví a státu, k práci i člověku. Tyto znaky vyplývají z pochopení zásadního souladu společenských a individuálních zájmů, z chápání práce jako služby společnosti a z kolektivismu, orientace jedince na spolupráci s ostatními členy společnosti [Smirnov 1971]. Běžná meziosobní interakce, interakce spjatá s nadosobním hlediskem funkcí, a tedy v pravém smyslu sociální, i konečně interakce se sebou samým umožňuje jedinci sebeutváření osobnosti, vlastní aktivaci, orientaci a autoregulaci. Kolektiv mu přitom zprostředkovává osvojování nových životních podmínek jako pole možných aktivit a optimalizaci individuální volby činností při zachovávání kulturního dědictví a živých tradic. Masové rozšíření uvedených osobnostních rysů mezi příslušníky dělnické třídy i stále rostoucím počtem ostatních členů socialistické společnosti je projevem zakotvenosti a zároveň individualizace obecných zákonitostí vývoje této třídy a společnosti v jejich každodenním životě. Psychologie dělnické třídy tedy takto zprostředkovává realizaci jejího poslání jako subjektu a zároveň objektu sebezměny společnosti i osobnosti.

Nejvýraznějším příkladem uvedených znaků kolektivu a osobností jeho členů jsou u nás brigády socialistické práce, komplexní racionalizační brigády a další skupiny zapojené v socialistickém soutěžení, včetně hnutí zlepšovatelů, novátorů a vynálezců. Na dělníky působí rovněž výrazné osobnosti z historie třídních bojů i současnosti výstavby socialismu. Zaměření připravovaného výzkumu dělnické třídy na výrobní kolektivy umožňuje nejen běžné dodatečné třídění metodologicky nejsnáze zjištělných výpovědí jedinců podle jejich sociálně ekonomických znaků, ale též souběžné zjišťování objektivní příslušnosti k dělnické třídě a k určitému výrobnímu kolektivu a subjektivního vztahu dotazovaných k těmto skupinám. Důraz na rozbor sociálně psychologického vlivu prostředí v této kombinaci zdánlivě paradoxně, ale efektivně přispívá k prohloubení sociologického charakteru výzkumu dělnické třídy.

Konfrontace takových kolektivů s jinými pracovními skupinami, postrádajícími tyto kvalitativní znaky a vykazujícími nižší kohezi i výkon, včetně srovnání postojů příslušníků různých dělnických generací a různých dělnických i nedělnických skupin, musí být založena na důsledném rozlišování zdrojů a mechanismů sociálně psychologického vlivu referenčních skupin na jedince, objektivního působení a subjektivního hodnocení příslušných faktorů i objektivně ověřitelných údajů o těchto skutečnostech a subjektivních výpovědích o jejich hodnoticích reflexích. Pouze tak mohou být postiženy obecné, podstatné znaky dělnické třídy na všech úrovních jejího zkoumání.

Ověření teoretické a metodologické nosnosti předloženého výzkumného programu a obsahové naplnění jeho uvedených obecných premis, jejich konkretizace, interdisciplinární rozpracování, případně modifikace, jsou jedním z cílů připravovaného empirického šetření dělníků na vybraných československých závodech.

Literatura

- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Spisy, sv. II. Praha, SNPL 1956.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Hahn, E.: *Objektive Gesetzmässigkeit und bewusstes Handeln in der sozialistischen Gesellschaft*. Berlin, Akademie Verlag 1975.
- Hiebsch, H.: *Sociálnopsychologické základy formovania osobnosti*. Bratislava, Práca 1976.
- Huláková, M.: *Reality, Conception and Research of the Working Class*. Referát pro 9. světový sociologický kongres, Uppsala 1978. ÚFS ČSAV 1978.
- Jovčuk, M. T. — Kogan, L. N. (vyd.): *Duchovnyj mir sovětskogo rabočego*. Moskva, Nauka 1972.
- Kogan, L. N.: *Socialnoje planirovanije. Rabota, obrazovanije, byt*. Moskva, Nauka 1970.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1957.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958, *Spisy*, sv. 12. Praha, SNPL 1962.
- Norakidze, V. G.: *K voprosu o formirovanii charaktera ličnosti*. In: *Problemy ličnosti*, Moskva, Mysl 1969.
- Plechanov, G. V.: *Vybrané filosofické spisy*, sv. 2. Praha, Svoboda 1960.
- Smirnov, G. L.: *K voprosu o koncepcii socialističeskogo tipa ličnosti*. *Voprosy filosofii* 1971, č. 1.
- Šaronov, V. V.: *Psychologija klassa*. Izd. Leningradskogo universitěta 1975.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

Влачил Я.: Психологические перспективы исследования рабочего класса

Исследование рабочего класса как субъекта параллельного преобразования общества и самого себя, должно охватывать также его сознание и психологию, в которых проявляется единство отражения жизненных условий и мотивировка их целенаправленного преобразования. Знание позиций и социальных источников, а также результатов их формирования является предпосылкой эффективного воздействия на активность представителей этого класса. Постигание психологических переменных величин как звеньев посредничества между исторической каузальностью и политической финальностью связано с однозначным определением психологии класса как общего предмета и одновременно ветви социологии и социальной психологии. Понимание решающего социально-экономического определения сознания, обратного воздействия сознания на бытие и взаимного обусловливания индивидуальной, групповой и общественной психологии принципиально отличает при этом марксистско-ленинский подход от экономического и психологического редукционизма.

Исследование социальных и индивидуальных психологических аспектов активности рабочего класса, необходимое для более глубокого постижения его исторической миссии, определяемой объективными и субъективными условиями, исходит из влияния референтских групп, прежде всего производственных коллективов крупных заводов, на формирование социалистического типа личности рабочих с мировоззрением и образом жизни, отвечающим новому типу устройства общества. Подчеркивание психологического значения взаимного воздействия этой среды, наоборот, усиливает социологический характер этого исследования. Мобилизация социальных резервов на основе дальнейшего объединения индивидуальных и коллективных интересов, социально-экономической и социально-психологической гомогенизации рабочего класса и всего общества в нем отражена и одновременно проектирована в конфронтации с объективными данными и субъективными высказываниями о положении и роли этого класса.

Summary

Vláčil J.: Psychological Prospects in Working-class Research

The research into the working class as subject of a parallel transformation of society and of its own self must necessarily involve its consciousness and psychology wherein the unity of the reflection of living conditions and the motivation of their purposeful transformation manifests itself. The familiarity with attitudes as well as with the social resources and consequences of their formation is a precondition of exerting an effective influence upon the members of this class. The conception of psychological variables as mediating links between historical causality and political finality is closely linked with the unambiguous definition of class psychology as a common subject and simultaneously a subdiscipline of sociology and social psychology. It is by comprehending the decisive socio-economic determination of consciousness, the feed-back impact of consciousness upon being and the mutual conditioning of individual, group and social psychology that the Marxist-Leninist approach substantially differs from economic and psychological reductionism.

The research into social- and individual-psychological aspects of working-class activity (which is certainly inevitable if we are to arrive at a more fundamental comprehension of its historical mission ensuing from both objective and subjective conditions) attach particular significance to the influence of reference groups — primarily of big-enterprise working collectives — upon the formation of the worker's personality of a socialist type whose world view and way of life correspond to the new type of social order. In fact the emphasis laid on the psychological relevance of this interaction environment reinforces the sociological character of such a research. The mobilization of social resources by means of a further integration of individual and collective interests on the one hand and a socio-economic and sociopsychological homogenization of the working class and of the whole society on the other is reflected here, and simultaneously projected in the confrontation of objective data and subjective statements concerning the position and task of the class referred to.